

Josep Corell:
*Inscripcions romanes
del País Valencià*

.II.

1. L'ALT PALÀNCIA, EDEBA, LESERA I ELS SEUS TERRITORIS.
2. ELS MIL·LIARIS DEL PAÍS VALENCIÀ.

Amb la col·laboració de
Xavier Gómez Font

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

•
2005

fonts històriques valencianes

Directors de la col·lecció
Antoni Furió i Enric Guinot

El treball d'investigació s'ha beneficiat d'una ajuda del Ministeri d'Educació i Cultura.
Ref. Projecte d'Investigació núm. BFF 2002-00541

© Josep Corell Vicent, 2005
© D'aquesta edició: Universitat de València, 2005
Disseny de la col·lecció: J.P.
Fotocomposició i maquetació: Héctor H. Gassó
ISBN: 84-370-6058-3
ISBN (Obra completa): 84-370-5523-7
Dipòsit legal: V-5239-2005
Impressió: Arts Gràfiques Soler, SA

*P*raefatio

A. INSCRIPTIONES ROMANAE REGIONIS L'ALT PALÀNCIA, EDEBAE ET LESERAE EARUMQUE TERRITORIUM (IRAPELT) B. MILIARIIVALENTINI (MPV)

Hoc volumen ex duabus partibus constat. Prima pars titulos regionis sic dictae l'Alt Palància et civitatum romanarum Edebae atque Leserae una cum earum territoriis colligit (tabula geographica 1). Altera autem pars omnes miliarios valentinarum terrarum respicit (tab. geogr. 5).

Prima pars nonaginta et octo titulos continet: duos sacros, octoginta et unum sepulcrales, unum in rupe insculptum, instrumenta domestica tredecim atque incerti generis unum. In fine catalogi tum notitiae parum explicitae circa titulos tum tituli falsi atque non romani colliguntur atque investigantur. Corpus rationem geographicam et quasdam certas regulas tam in ordine quam in modo exhibendi titulos servat. Primum regionis l'Alt Palància inscriptiones habes (tab. geogr. 2); dein eas quae ad Edebam eiusque territorium pertinere videntur (tab. geogr. 3); denique eas quas ex Lesera eiusque territorio provenire credimus (tab. geogr. 4). Titulos per moderna municipia, in quibus reperti sunt, secundum hanc rationem disposuimus. Scilicet, in l'Alt Palància regione, ubi nullum municipium romanum exstitisse videtur, inscriptiones a meridie versus septentrionem atque ab oriente versus occidentem dispositae sunt. Titulos vero Edebae et Leserae aliter ordinavimus, id est, primum illos in civitatibus ipsis repertos, postea qui ad earundem territoria pertinere videntur. Dispositionis autem ratio haec est: tituli sacri incipiunt; sepulcrales in litteram quidem digesti sequuntur; demum instrumenta domestica ostenduntur. Expositionis modus semper idem est, scilicet, tituli genus, forma et materia monumenti, compages, ornamenta, conservationis status, ubi et quando repertae sint inscriptiones atque posteriores casus usque hodie, mensurae (altitudo, amplitudo crassitudoque), conspectus bibliographicus. Tituli transcriptio eiusque versio atque criticus apparatus sequuntur. Continuo epigraphicos, onomasticos, philologicos et historicos commentarios habes. Denique chronologia proponitur.

Altera autem pars viginti et octo miliarios continet. Haec a septentrione versus meridiem exhibentur, subsequendo hoc modo ipsum cursum Viae Augustae, cui omnia pertinent, praeter illum qui in Sogorb inventus est (num. 28). In fine non solum ea quae nonnulli auctores de quibusdam miliariis obscurius referunt sed etiam miliarii dubii adiecimus.

Duae voluminis partes non tantum totius fere bibliographiae recognitione sed etiam omnium titulorum autopsia fultae sunt. Quod ad bibliographiam respicit, animadvertere oportet nos non pauca manu scripta, quae antea vel non usurpata vel minus accurate inspecta erant, adhibuisse (mss. Nunyes, Diago, Lastanosa, Sales, Lumlaires, Clemente, Ferrer, Ribelles, etc.). Quae quidem documentatio nobis praestantem notitiam de titulis non solum publici iuris factis sed etiam nondum editis obtulit. Haec igitur nova documentatio, una ex parte, et recognitio omnium inscriptionum, ex altera, ad progressum epigraphiae hic pertractatae multifariam contribuuisse credimus.

Primo emendationes lectionum in viginti et quinque titulis proposuimus (num. 3, 7, 8, 11, 16, 17, 22, 24, 26, 27, 29, 32, 33, 35, 36, 39, 42, 54, 58, 67, 69, 72, 80, 89, 90). Secundo et nonnullos titulos ineditos obtulimus (1, 6a, 38, 61, 68, 91, 93, 94, 95) et alios iam notos sed nondum in CIL II² receptos collegimus (num. 9, 40, 41, 52, 68a, 76a, 79, 85, 86, 87, 92). Tertio, quod ad titulos falsos et non romanos attinet, probavisse speramus: a) titulum Sogorb (I*) proculdubio falsum esse; b) titulum Begis (II*), contra communem opinionem non esse romanum, sed christianum; c) titulum Caudiel (IV*) non esse romanum, ut quidam editores tenebant, sed circa saecula XVIII-XIX conscriptum fuisse. Denique praecipua nostra contributio, ita nobis videtur, est reductio civitatis Edebensis in sic dictum Morrón del Cid (L'Anglesola, Teruel).

Quod ad miliarios attinet, tantum notabiliores contributiones referimus. Una ex parte, emendationes lectionum aliquot miliarium proposuimus (num. 1, 3, 6, 20, 21, 22, 23, 27). Altera ex parte, his emendationibus et duobus miliariis nuper repertis fulti (num. 6 et 22), asserere possumus intervalla, quae in valentinorum terrarum miliariis notantur, a Summo Pyrinaeo versus meridiem computata fuisse. Caput igitur viae valentinorum miliarium, quae in hanc diem noscuntur, non aliud quam miliarium Cataloniae fuisse videtur. Denique inventionis loca miliarium aliquot accurate definivimus aliosque miliarios, qui per transmissum permixti erant, distinximus.

Photographicae vel delineatae imagines inscriptionibus adiunctae ad lectiones commentariosque melius intelligendos expediunt.

Item tabulis geographicis, graphidibus, indicibus faciliorem corporis inspectionem reddere voluimus. Postremo, dilecte lector, quaesumus ut opus nostrum, benevole accipias.

P_{reface}

A. ROMAN INSCRIPTIONS FROM THE ALT PALÀNCIA, EDEBA, LESERA AND THEIR TERRITORIES (IRAPELT) B. MILESTONES FROM THE PAÍS VALENCIÀ (MPV)

This volume is divided into two parts. In the first one we deal with the inscriptions from the Alt Palància area and the Roman towns *Edeba*, *Lesera* and their territories (map 1). In the second one we deal with the milestones from the País Valencià (map 5).

The first part presents ninety-eight inscriptions: two votive, eighty-one funerary, one rupestal, thirteen *instrumenta domestica* and one of unknown typology. At the end of the catalogue there are, on the one hand, vague references to inscriptions and, on the other, false and non-Roman inscriptions. The corpus is organized according to the geographical structure and some constant criteria regarding both the order and the layout of the inscriptions. In the first place, we present the inscriptions from the Alt Palància (map 2), followed by those from *Edeba* and its territory (map 3), and finally those from *Lesera* and its territory (map 4). We have ordered the inscriptions by setting them in the modern towns where they have been found and according to the following criteria. In the Alt Palància area, where there isn't any Roman town, we have arranged the inscriptions from south to north and from east to west. However, the inscriptions from *Edeba* and *Lesera* have been arranged by starting from these towns and then going on to those from their respective territories. The order of presentation is as follows: first, the votive inscriptions, then the funerary ones – in alphabetical order – and, finally, the *instrumenta domestica*. As for the layout of each presentation, it is always the same: class, type, supporting material, structural elements, decoration, state of preservation, circumstances of the finding and subsequent events attending it up to the present time, size (height, width, thickness) and bibliography. All that is followed by the text, the translation and the critical apparatus. Next, the general commentaries: epigraphic, onomastic, linguistic, historical. Finally, we indicate the date we propose.

The second part presents twenty-eight milestones. They are ordered from north to south, following the direction of the Via Augusta, to which all of them belonged, except for the one found in Sogorb (No. 28). At the end of the catalogue we present a number of vague references to some milestones, as well as some dubious ones.

The two parts of this volume are based on a thorough reading of the literature as well as on the autoptic revision of all the preserved materials. With regard to the bibliography, we would like to highlight that we have included several manuscripts which either had not been taken into account or had not been adequately used (mss. by Nunyes, Diago, Lastanosa, Galiana, Sales, Lumiares, Clemente, Ferrer, Ribelles, etc.). These documents have provided us with very valuable information on both published and unpublished inscriptions. Thanks then to the new bibliography and also to the actual revision of the materials, we believe we have contributed in several ways to the advancement of the epigraphy presented.

First of all, we propose corrections regarding the transmitted readings of twenty-five inscriptions (No. 3, 7, 8, 11, 16, 17, 22, 24, 26, 27, 29, 32, 33, 35, 36, 39, 42, 54, 58, 67, 69, 72, 80, 89, 90). Secondly, we present several unpublished inscriptions (No. 1, 6a, 38, 61, 68, 91, 93, 94, 95) as well as others already published but which did not appear in CIL II² (No. 9, 40, 41, 52, 68a, 76a, 79, 85, 86, 87, 92). Thirdly, regarding the false and non-Roman inscriptions, we believe we have proved that: a) the honorific inscription from Sogorb (I★) is a forgery beyond any doubt; b) the inscription from Begís (II★), contrary to prior belief, is not Roman, but Christian; c) the inscription from Caudiel (IV★) is not Roman either, as some editors have believed, but an inscription dating from the XVIIIth-XIXth centuries. However, we consider that our main contribution is the location we propose for the town of *Edeba*: Morrón del Cid (L'Anglesola, Terol).

As for the milestones, only the most outstanding contributions will be pointed out. On one hand, we propose corrections for the readings of several milestones (No. 1, 3, 6, 20, 21, 22, 23, 27). On the other hand, after taking into account the corrections we suggest and the two milestones found in recent times (No. 6 and 22), we can state that the distances known so far in the milestones in the País Valencià are computed from the *Summum Pyrinaeum* southward. Therefore, the *caput viae* of the Valencian milestones already known was the same as that of the milestones in Catalonia. Finally, we have specified the place of finding of some milestones and clarified the existing data about some of them.

The pictures and drawings, which appear next to the transcription and commentaries, are very useful for better understanding them. We also wanted to make consultation of the corpus easier by providing maps, graphics and indexes. Finally, dear reader, we just hope our book will be warmly received.

Prólogo

A. LAS INSCRIPCIONES ROMANAS DEL ALTO PALANCIA, EDEBA, LESERA Y SUS TERRITORIOS (IRAPELT) B. LOS MILIARIOS DEL PAÍS VALENCIANO (MPV)

El volumen consta de dos partes. En la primera recogemos las inscripciones de la comarca del Alto Palancia y las de las ciudades romanas de *Edeba*, *Lesera* y sus respectivos territorios (mapa 1). En la segunda presentamos los miliarios del País Valenciano (mapa 5).

La primera parte contiene noventa y ocho inscripciones: dos votivas, ochenta y una sepulcrales, una rupestre, trece *instrumenta domestica* y una de carácter desconocido. Al final del catálogo figuran, por una parte, las referencias un tanto vagas a inscripciones y, por otra, las inscripciones falsas y las no romanas. El corpus sigue una estructura geográfica y unos criterios constantes tanto en el orden como en el modo de presentación de las inscripciones. Presentamos en primer lugar las inscripciones del Alto Palancia (mapa 2); en segundo lugar, las de *Edeba* y su territorio (mapa 3); finalmente, las de *Lesera* y su territorio (mapa 4). Hemos ordenado las inscripciones situándolas en los municipios actuales en los que se han encontrado y de acuerdo con los siguientes criterios. En la comarca del Alto Palancia, donde no existe ciudad romana alguna, hemos presentado las inscripciones de sur a norte y de este a oeste. En cambio, hemos ordenado las inscripciones de *Edeba* y de *Lesera* empezando por las de dichas ciudades y siguiendo con las de sus respectivos territorios. En cuanto al orden de presentación, van en primer lugar las inscripciones votivas; siguen las sepulcrales en orden alfabético y, al final, los *instrumenta domestica*. Por lo que respecta a la forma de presentación, siempre nos atenemos a este orden: clase, tipología y material del soporte, elementos estructurales, decoración, estado de conservación, circunstancias del hallazgo y posteriores avatares hasta el presente, dimensiones (altura, anchura y grosor), bibliografía. Siguen el texto, la traducción y el aparato crítico. A continuación vienen los comentarios: epigráfico, lingüístico, histórico. Al final figura la propuesta de datación.

La segunda parte consta de veintiocho miliarios. Los presentamos de norte a sur, siguiendo la misma orientación de la Vía Augusta, a la cual pertenecían todos, a excepción del que ha aparecido en Segorbe (núm. 28). Al final del catálogo, presentamos una serie de referencias, generalmente inconcretas, a miliarios, así como también algunos miliarios dudosos.

Las dos partes del volumen están basadas en la consulta de una bibliografía prácticamente exhaustiva y en la revisión autóptica de todos los materiales que se conservan. Respecto de la bibliografía, queremos destacar que hemos puesto a contribución una serie de manuscritos que o bien no se habían tenido en cuenta o bien no se habían aprovechado de forma adecuada (mss. de Nunyes, Diago, Lastanosa, Galiana, Sales, Lumières, Clemente, Ferrer, Ribelles, etc.). Esta documentación nos ha proporcionado una valiosa información sobre inscripciones tanto ya publicadas como también inéditas. Gracias, pues, a la nueva bibliografía, por una parte, y a la revisión directa de todos los materiales, por otra, creemos haber contribuido de diversas formas al progreso de la epigrafía aquí presentada.

En primer lugar, proponemos correcciones respecto de las lecturas transmitidas en veinticinco casos (núms. 3, 7, 8, 11, 16, 17, 22, 24, 26, 27, 29, 32, 33, 35, 36, 39, 42, 54, 58, 67, 69, 72, 80, 89, 90) En segundo lugar, presentamos diversas inscripciones inéditas (núms. 1, 6a, 38, 61, 68, 91, 93, 94, 95) así como también otras ya publicadas, pero no recogidas en CIL II² (núms. 9, 40, 41, 52, 68a, 76a, 79, 85, 86, 87, 92). En tercer lugar, por lo que se refiere a las inscripciones falsas y no romanas, creemos haber demostrado que: a) la inscripción honorífica de Segorbe (I★) es sin lugar a dudas una falsificación; b) la inscripción de Bejís (II★), contrariamente a lo que se creía, no es romana, sino una inscripción cristiana; c) la inscripción de Caudiel (IV★) tampoco es romana, como han creído algunos editores, sino una inscripción de los s. XVIII–XIX. Pero la principal aportación es, a nuestro parecer, la identificación que proponemos de la ciudad de *Edeba* con el Morrón del Cid (La Iglesuela, Teruel).

En cuanto a los miliarios, señalaremos solamente las contribuciones más destacadas. Por una parte, proponemos correcciones de lectura en diversos casos (núms. 1, 3, 6, 20, 21, 22, 23, 27). Por otra, basándonos en las correcciones propuestas y en los dos miliarios aparecidos últimamente (núms. 6 y 22), podemos afirmar que las distancias conocidas hasta ahora en los miliarios del País Valenciano se computan desde el *Summum Pyrinaeum* hacia el sur. Por tanto, el *caput viae* de los miliarios valencianos conocidos era el mismo que el que presentan los de Cataluña. Finalmente, hemos precisado el lugar de hallazgo de algunos miliarios y hemos distinguido otros que se habían confundido a lo largo de la transmisión.

Las fotografías y los dibujos, dispuestos junto a la transcripción y los comentarios, ayudan a su mejor comprensión. Igualmente hemos querido facilitar la consulta del corpus mediante mapas, gráficos e índices. Solo nos resta rogarte, querido lector, una cálida acogida para nuestro libro.

P ròleg

A. LES INSCRIPCIONS ROMANES DE L'ALT PALÀNCIA, EDEBA, LESERA I ELS SEUS TERRITORIS (IRAPELT) B. ELS MIL·LIARIS DEL PAÍS VALENCIÀ (MPV)

El volum consta de dues parts. En la primera presentem les inscripcions de la comarca de l'Alt Palància i les de les ciutats romanes d'*Edeba*, *Lesera* i els seus respectius territoris (mapa 1). En la segona figuren els mil·liaris del País Valencià (mapa 5).

La primera part conté noranta-vuit inscripcions: dues votives, vuitanta-una sepulcral, una rupestre, tretze *instrumenta domestica* i una de caràcter desconegut. Al final del catàleg figuren, d'una banda, les referències un xic imprecises a inscripcions i, d'altra banda, les inscripcions falses i les no romanes. El corpus segueix una estructura geogràfica i uns criteris constants tant en l'ordre com en la presentació de les inscripcions. Van en primer lloc les inscripcions de l'Alt Palància (mapa 2); en segon lloc, les d'*Edeba* i el seu territori (mapa 3); finalment, les de *Lesera* i el seu territori (mapa 4). Hem ordenat les inscripcions tot situant-les als municipis actuals en els quals s'han trobat i d'acord amb aquests criteris. A la comarca de l'Alt Palància, on no hi ha cap ciutat romana, hem presentat les inscripcions de sud a nord i d'est a oest. En canvi, hem ordenat les inscripcions d'*Edeba* i de *Lesera* començant per les d'aquestes ciutats, i continuant per les dels seus respectius territoris. Quant a l'ordre de presentació, van primer les inscripcions votives; segueixen les sepulcral en ordre alfabètic i, a la fi, els *instrumenta domestica*. Pel que fa a la forma de presentació, sempre seguim aquest ordre: classe, tipologia i material del suport, elements estructurals, decoració, estat de conservació, circumstàncies de la troballa i posteriors atzars fins al present, dimensions (alçària, amplària i gruix), bibliografia. Segueixen el text, la traducció i l'aparat crític. Després figuren els comentaris: epigràfic, lingüístic, històric. A la fi va una proposta de datació.

La segona part consta de vint-i-vuit mil·liaris. Els presentem de nord a sud, segons la mateixa orientació de la Via Augusta, a la qual pertanyien tots, tret d'aquell

aparegut a Sogorb (núm. 28). A la fi del catàleg presentem una sèrie de referències, generalment concretes, a mil·liaris, així com també alguns mil·liaris dubtosos.

Les dues parts del volum estan basades en la consulta d'una bibliografia pràcticament exhaustiva i en la revisió autòptica de tots els materials conservats. Pel que fa a la bibliografia, volem remarcar que hem aportat una sèrie de manuscrits que bé no s'havien tingut en compte, bé no s'havien aprofitat escaientment (mss. de Nunyes, Diago, Lastanosa, Galiana, Sales, Lumières, Clemente, Ferrer, Ribelles, etc.) Aquesta documentació ens ha fornint una valuosa informació sobre inscripcions ja publicades o encara inèdites. Gràcies, doncs, a la nova bibliografia, d'una banda, i a la revisió directa de tots els materials, d'altra, creiem haver contribuït de diverses maneres al progrés de l'epigrafia aquí presentada.

Primer, proposem correccions respecte de les lectures trameses en vint-i-cinc casos (núms. 3, 7, 8, 11, 16, 17, 22, 24, 26, 27, 29, 32, 33, 35, 36, 39, 42, 54, 58, 67, 69, 72, 80, 89, 90). Segon, presentem diverses inscripcions inèdites (núms. 1, 6a, 38, 61, 68, 91, 93, 94, 95) així com també altres ja publicades, però no incloses al CIL II² (núms. 9, 40, 41, 52, 68a, 76a, 79, 85, 86, 87, 92). En tercer lloc, pel que fa a les inscripcions falses i no romanes, creiem haver demostrat que: a) la inscripció honorífica de Sogorb (I★) és sens dubte una falsificació; b) la inscripció de Begís (II★), contràriament al que hom creia, no és romana, sinó cristiana; c) la inscripció de Caudiel (IV★) tampoc no és romana, com han cregut alguns editors, sinó dels s. XVIII-XIX. Però la principal aportació és, al nostre parer, la identificació que proposem de la ciutat d'*Edeba* amb el Morrón del Cid (L'Anglesola, Terol).

Quant als mil·liaris, assenyalarem només les contribucions més remarcables. D'una banda, proposem correccions de lectura en diversos casos (núms. 1, 3, 6, 20, 21, 22, 23, 27). D'altra banda, d'acord amb les correccions proposades i els dos mil·liaris apareguts darrerament (núms. 6 i 22), podem afirmar que les distàncies conegudes fins ara en els mil·liaris del País Valencià són computades des del *Summum Pyrinaeum* vers el sud. Per tant, el *caput viae* dels mil·liaris valencians coneguts era el mateix que presenten els de Catalunya. Finalment, hem precisat el lloc de troballa d'alguns mil·liaris i n'hem distingit altres que s'havien confós al llarg de la transmissió.

Les fotografies i els dibuixos, disposats al costat de la transcripció i dels comentaris, ajuden a una millor comprensió. Igualment hem volgut facilitar la consulta del corpus amb mapes, gràfics i índexs. Ara només ens resta demanar-te, benvolgut lector, una càlida acollida per al nostre llibre.

Introducció

LÍMITS I CONTINGUT DEL CORPUS

La primera part del present volum recull les inscripcions de tres zones: la comarca de l'Alt Palància, *Edeba* i *Lesera* amb els respectius territoris. Respecte de la primera, tot i que ha donat setanta-tres inscripcions, no sabem a quina ciutat romana s'ha d'atribuir. La segona s'articula probablement al voltant de la ciutat romana de *Edeba*, el territori de la qual devia abastar almenys part de la província de Terol i la comarca de l'Alt Maestrat. Aquesta ha donat sis inscripcions i tres *instrumenta domestica*. Finalment, la tercera devia abastar els Ports i el Baix Maestrat. En aquesta zona, malgrat la seua gran extensió geogràfica, tan sols hi han aparegut nou inscripcions i set *instrumenta domestica*. Encara que són tres zones diferents, presentem les inscripcions en un sol corpus i amb índexs comuns.

Des del punt de vista cronològic i dels materials, hem tingut en compte totes les inscripcions romanes i aquells *instrumenta domestica* que, per un motiu o altre, ens han semblat més interessants. No hi ha cap inscripció paleocristiana. A continuació del catàleg, presentem les referències que hem trobat en alguns autors sobre epígrafs de l'àrea estudiada i recollim les inscripcions falses i les no romanes.

GRÀFIC 1
Contingut del corpus

Classe d'inscripcions	Alt Palància	Edeba territorium	Lesera territorium	TOTAL		
<i>votives</i>	1		1	2		
<i>sepulcrales</i>	67	5	1	4	4	81
<i>rupestres</i>	1					1
<i>instrumenta</i>	3	2	1	3	4	13
<i>desconegudes</i>	1					1
TOTAL	73	7	2	8	8	98
<i>TOTAL per zones</i>	73	9		16		98

HISTÒRIA DE L'EPIGRAFIA DE L'ÀREA¹

Les primeres notícies sobre inscripcions de l'àrea estudiada es remunten al segle XVI. Pere Antoni Beuter recull la primera notícia sobre la inscripció de *Lesera* (núm. 80). L'humanista Pere Joan Nunyes en dóna a conèixer tres de Xèrica (núm. 19, 27, 30). V. Justinià Antist, citat com a *Iustinianus* en CIL II, en presenta cinc (núms. 15, 31, 33, 47 i 53).² Així que del s. XVI tenim notícia de nou inscripcions. Per altra banda, tot i que no aporta cap novetat, cal remarcar la figura de l'humanista Francisco Vayo, el qual es preocupà de recollir i col·locar a la façana de sa casa algunes inscripcions de Xèrica.³

En el segle XVII, Francisco Diago informa sobre nou inscripcions (núms. 26, 42, 43, 45, 48, 50, 51, 63, 64), algunes de les quals (núms. 48, 50, 51 (?)), fa col·locar a la façana de l'església de Viver, el seu poble natal. Diago és segurament el responsable de la renovació del text de la núm. 50 abans d'encastar-la a l'esmentada església.⁴ L'aragonés Juan de Lastanosa recull en un manuscrit tres inscripcions de l'Anglesola (núms. 73, 75, 76). Per tant, en aquest segle apareixen dotze inscripcions.

Durant el segle XVIII, amb el revifament de l'interès per l'epigrafia i el món clàssic, degut a la Il·lustració, es donen a conèixer vint noves inscripcions, gairebé tantes com les que hom havia descobert durant els dos segles anteriors. Els autors que trameten les notícies epigràfiques són Lluís Galiana (núm. 46), Felip Seguer (núm. 89), Agustí Sales (núms. 1, 74). Però la figura més important d'aquest segle, tant pel que fa a l'epigrafia de la zona, com a la resta del País Valencià és Antoni de Valcárcel y Pío de Saboya, conegut com Lumiares,⁵ el qual recull setze noves inscripcions (núms. 2, 12, 13, 17, 22, 28, 29, 32, 34, 37, 44, 54, 55, 62 (frg. c), 88 i 90).

Al llarg del segle XIX es donen a conèixer disset noves inscripcions. Les notícies sobre aquestes procedeixen de Francesc Morató (núms. 3, 5), Josep Villanueva (núms. 20, 57), Josep Clemente (núm. 72), Josep Cortés (núms. 6, 9, 71), L. M. Arigó (núm. 85) i Nicolau Ferrer (núms. 16 (frg. a), 21, 23, 24, 25, 38, 86). La contribució més important la representa Hübner, amb el *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. II i els seus suplementes, d'àmbit peninsular, dins el qual van incloses les inscripcions de la zona que ens ocupa.⁶ A més de publicar totes les inscripcions conegudes fins el seu temps, en publica una de nova (núm. 79). No sols empra una

¶¹ Hom trobarà referències sobre la història de l'epigrafia d'aquesta àrea en CIL II p. 528, 971; ARASA 1992b: 13-16; CIL II² 14 p. 46, 145. ¶² Sobre Antist, cf. CIL II p. XX, XCVIII i 501; IRST p. 22 nota 7. ¶³ «Yo (he) hallado una piedra en nuestra vega o huerta [...], que yo hize poner en el edificio de mi casa [...]. Y [...] muchas otras en gra(n)de manera que en dicha mi casa hay», VAYO, ms. 1576: f. 79 (ed. GÓMEZ CASAN, 1986, pp. 262-263). ¶⁴ Sobre aquest humanista i d'altres que s'ocuparen de

l'epigrafia del País Valencià, vegeu GÓMEZ FONT 2001. ¶⁵ Sobre Lumiares, les seues aportacions a l'epigrafia, així com sobre la importància i interès del seu manuscrit enfront de l'edició de Delgado, vegeu GÓMEZ FONT 2001: 222-230, MUSEROS 2002 i FERRAGUT (en premsa). ¶⁶ Les inscripcions es troben en CIL II, p. 427, 527-528, 530-534 i 971; Hübner, segons reconeix en la p. 427, no va visitar aquesta zona: «Ego regionem illam universam in itinere meo non attigi».

àmplia bibliografia, en bona part manuscrita i desconeguda fins aleshores, sinó que, a més, aborda les inscripcions amb uns criteris científics, vigents encara en gran part en l'epigrafia actual.

En el segle xx, apareixen trenta-cinc noves inscripcions. Aquest considerable augment es deu en bona mesura al major interès pel patrimoni històric i a les prospeccions arqueològiques que es realitzen. En la primera meitat de segle, els autors que proporcionen novetats epigràfiques són: Eusebio Vasco (núm. 76a), Fidel Fita (núm. 70), Émile Albertini (núm. 84), J. Castañeda (núm. 92), Casimir Melià (núm. 78), Josep Alcàcer (núms. 62 (frg. b), 66, 67, 68a), Salvador Llopis (núms. 16 (frg. b), 36) i Nicolau Sentenach (núms. 8, 35). És sobretot al llarg de la segona meitat del segle xx quan més augmenten les troballes epigràfiques. Els autors que en donen notícia són: Sebastià Mariner (núms. 58, 59, 60), J. de C. Serra i Ràfols (núms. 82, 87), Miguel Macián (núm. 65), Morano-García-Cebrián (núm. 56) i Joaquín Alfonso (núm. 40). Especial esment mereixen els autors que han fet reculls epigràfics. D. Fletcher i Josep Alcàcer publiquen el primer corpus d'inscripcions de la província de Castelló en 1955-56.⁷ Només n'aporten una de nova (núm. 49). Vint anys després, Pere Pau Ripollès publica «Sinopsis de epigrafía latina castellanense», en què recull totes les inscripcions de la província de Castelló conegudes fins al moment i en dona a conèixer no poques de noves. Pel que fa a l'àrea estudiada en el nostre volum, les inscripcions noves són tres (núms. 14, 18, 39). Aquests reculls provincials han prestat un bon servei a la investigació posterior. Un caràcter més limitat té la publicació de M. J. Carbonell, H. J. Borja i J. Pérez, *Inscripciones Latinas del Alto Palancia*, de 1990.

Un lloc ben rellevant en la investigació epigràfica i arqueològica de la província de Castelló mereix F. Arasa. Les seues nombroses publicacions sobre les inscripcions, la xarxa viària i la romanització de la província en general han fet progressar considerablement la investigació. Entre els seus estudis més importants, podem destacar els referents al jaciment arqueològic de l'Anglesola (1983, 1987b), *Lesera* (1987a), la romanització de l'Alt Palància (1992a) i de les comarques septentrionals del País Valencià (2001). En articles seus o publicats en col·laboració amb d'altres, Arasa edita diverses inscripcions sepulcral noves (núms. 2, 4, 7, 11, 52, 69, 83).

La contribució de Géza Alföldy a l'epigrafia de la zona aquí estudiada és capital. Esmentem, en primer lloc, la monografia *Res Publica Leserensis (Forcall, Castellón)*, de 1977. En aquesta, gràcies a la lectura que fa de la inscripció núm. 80, identifica la ciutat romana de *Lesera* amb la Moleta dels Frares, en terme del Forcall. Pocs anys després, en 1984, en un article sobre les inscripcions de Xèrica i els seus voltants, corregeix moltes lectures anteriors i planteja el problema de l'adscripció de la comarca de l'Alt Palància. Finalment, l'any 1995, amb la col·laboració d'altres

¶⁷ En realitat, com indica el títol (*Avance a una arqueología romana de la Provincia de Castellón*), es tracta

d'un recull de notícies arqueològiques relatives a la província, entre les quals figuren les inscripcions.

col·legues, publica les inscripcions de l'àrea en CIL II² 14, cap. III. *Jérica et vicinia*, pp. 46-58; cap. VI. *Lesera*, pp. 145-148; cap. V. *Regio inter Saguntum et Leseram et Dertosam sita*, pp. 142-144. En aquest volum en publica una de nova (núm. 77).

També nosaltres ens ocupem des de fa vora vint anys de l'epigrafia de l'àrea estudiada en el present volum i creiem que hem col·laborat al seu progrés. Efectivament, en una sèrie d'articles hem donat a conèixer inscripcions noves i n'hem corregides de ja conegudes.⁸ Pel que fa a aquest volum, seguint el projecte de publicar totes les inscripcions del País Valencià, el vam començar a preparar al principi del 2002 i l'hem tancat el mes de gener del 2004. La nostra activitat, com sempre, s'hi ha desenvolupat fonamentalment en dues direccions. Per una banda, hem prestat gran atenció a la recerca de nova bibliografia, preferentment manuscrita, i, per l'altra, hem revisat autòpticament totes les inscripcions conservades. Quant a la bibliografia, hem trobat i buidat manuscrits, cartes, fitxes, etc., que no s'havien utilitzat de forma crítica i sistemàtica, com ara manuscrits de Nunyes, Diago, Lastanosa, Galiana, Sales, Lumières, Clemente, Ferrer, Ribelles, etc. Aquesta documentació ens ha proporcionat una valuosa informació sobre inscripcions tant conegudes com inèdites. Pel que fa a la revisió de les inscripcions, les hem comprovades totes autòpticament i totes les vegades que ha calgut. Doncs bé, basant-nos en la nova bibliografia i en la revisió autòptica, proposem correccions de lectura, de major o menor importància, respecte de CIL II² 14, en vint-i-cinc inscripcions. Aquestes figuren en negreta en les taules de concordances. Per altra banda, aportem algunes inscripcions inèdites (núms. 1, 6a, 38, 61, 68, 91, 93, 94, 95) i d'altres ja publicades, però no recollides en CIL II², bé perquè han aparegut amb posterioritat a la seua edició, bé perquè es tracta d'*instrumenta domestica* (núms. 9, 40, 41, 52, 68a, 76a, 79, 85, 86, 87, 92). Altres aportacions i esmenes respecte de les recopilacions anteriors són les següents: hem recollit i catalogat les referències que hem trobat relatives a inscripcions de l'àrea estudiada. Aquestes figuren a continuació del corpus. Hem realitzat un estudi minuciós de les inscripcions considerades com a falses o no romanes. Creiem que hem demostrat que la inscripció honorífica atribuïda per alguns autors a Sogorb (núm. I★) és realment una falsificació. En canvi, una inscripció considerada com a romana és una commemorativa cristiana (núm. II★). La núm. III★ és una inscripció, probablement commemorativa, del principi del s. XIX. Finalment, la núm. IV★ no és una inscripció romana, com han cregut no pocs editors, sinó dels s. XVIII-XIX. Però la principal aportació al progrés de l'epigrafia romana de la nostra àrea potser rau en la identificació que proposem de la ciutat d'*Edeba* amb el Morrón del Cid (L'Anglesola, Terol).

¶⁸ Cf. CORELL 1985a; 203-210 núm. 1; *idem* 1985b. 280-282 núm. 1; *idem* 1987; *idem* 1988: 212-218 núm. 1.9-1.10; *idem* 1989c: 280-281 núm. 7; *idem*

1991: 198-199 núm. 8; *idem* 1992: 584-591 núm. 4-8; CORELL-GÓMEZ 1992: 323-324 núm. 15; GÓMEZ FONT 1992-93.

Doncs bé, creiem que l'aportació de nova bibliografia, les novetats epigràfiques, les correccions i noves propostes de lectura de nombroses inscripcions, la presentació dels epígrafs amb la corresponent fotografia o dibuix, els mapes i gràfics, així com els diferents índexs justifiquen aquesta nova publicació.

GRÀFIC 2
Cronologia de les troballes d'inscripcions

s. XVI	9
s. XVII	12
s. XVIII	20
s. XIX	17
s. XX	35
Inèdites	9
TOTAL ⁹	102

ESTRUCTURA DEL CORPUS I PRESENTACIÓ DE LES INSCRIPCIONS

Presentem, en primer lloc, les inscripcions de l'Alt Palància. Segueixen les d'*Edeba* i el seu territori i, a continuació, les de *Lesera* i el seu territori. La presentació es fa seguint la divisió comarcal. Dins de cada comarca, les inscripcions estan ordenades per poblacions. Si es dóna el cas que una població ofereix diverses classes d'inscripcions, les hem presentades d'acord amb la seua categoria (votives, sepulcral, de caràcter desconegut, *instrumenta domestica*). Les inscripcions estan ordenades alfabèticament. En la presentació de les inscripcions seguim sempre el mateix ordre.

– Classe d'inscripció (votiva, sepulcral, etc.); tipologia (ara, pedestal, estela, etc.); material del suport; elements estructurals, decoració, estat de conservació.

– Història de cada inscripció a partir de la primera notícia sobre la seua troballa fins a l'actualitat.

– Dimensions: alçària, amplària i gruix; si el gruix és desconegut (cas de les inscripcions encastades), ho indiquem amb un interrogant al seu lloc. En el cas de les inscripcions desaparegudes, les dimensions de les quals indiquen els autors antics emprant sistemes diferents al mètric decimal, reduïm aquestes a la nostra escala, precedides de l'abreviatura «ca.». Si les dimensions no són originals, a causa de fractures o altres circumstàncies, van entre parèntesis.

¶⁹ El nombre resulta superior al de les entrades, car algunes inscripcions han aparegut en diversos fragments, publicats per diversos autors.

– Bibliografia: la presentem en ordre cronològic; és pràcticament exhaustiva en cada inscripció. L'hem consultada tota directament, tret d'Antist (*Justinianos* en CIL) i Strada, els quals citem remetent-nos a CIL II. L'abreviatura «*cf.*» indica que la bibliografia que segueix no presenta el text de la inscripció, però se n'ocupa d'alguna manera.

- Fotografia o dibuix; de vegades, ambdós.¹⁰
- Text i traducció.
- Aparat crític.
- Comentaris: epigràfic, onomàstic, lingüístic, històric.
- Datació, sempre que tenim dades suficients per a fer-la, almenys de forma aproximada.

¶¹⁰ Hom pot consultar també moltes fotografies d'aquestes inscripcions en *Corpus Inscriptionum Latinarum II* (en línia) <http://www2.uah.es/imagenes_cilii/>.

AGRAÏMENTS

Una vegada més volem donar gràcies a les persones i a les institucions que ens han animat i ajudat a dur a terme la publicació del present volum. Pilar Vañó Arándiga, arqueòlega del Museo Arqueológico Municipal de Xèrica, ens ha donat totes les facilitats per estudiar i localitzar les inscripcions de la població. Mossén Josep Vicent Vaquerizo, rector de Viver, també ens ha facilitat l'accés a les inscripcions de dita vila. El mateix podem dir de Vicente Palomar, director del Museo Arqueológico Municipal de Sogorb. L'Asociación de Amigos del Museo de Begís ens han obert les portes del seu museu perquè revisàrem i estudiàrem les inscripcions. La mateixa amable acollida hem tingut al Museu de Borriana, el director del qual, Norbert Mesado, ens ha proporcionat tota classe de facilitats i informació requerida. En José Marín, procurador de l'ermita de Ntra. Sra. del Cid, de l'Anglesola, ens ha facilitat l'estudi de les inscripcions.

Hem d'agrair als nostres col·legues Ferran Arasa, de la Universitat de València, i Ramon Jàrrega, de la Universitat Jaume I, la informació que ens han proporcionat. La nostra col·lega Conxa Ferragut, de la Universitat de València, ens ha ajudat en la revisió de la bibliografia.

No podem passar per alt l'ajuda que ens han prestat l'equip del CIL II², concretament Helena Gimeno i Armin U. Stylow, i els col·legues d'*Hispania Epigraphica*, José Luis Gamallo, Rosario Hernández i Isabel Velàzquez, així com Joan Gómez Pallarés, de la Universitat Autònoma de Barcelona, Xavier Espluga, de la Universitat de Barcelona, i Javier del Hoyo, de la Universitat Autònoma de Madrid. Quant a l'epigrafia ibèrica, hem d'agrair l'ajuda de Javier Velaza, de la Universitat de Barcelona. A l'amic Salvador Llopis li devem algunes fotografies que il·lustren aquest volum. A Antoni Corell hem d'agrair els dibuixos que ha preparat per a aquest corpus.

De segur que no hem esmentat totes les persones i institucions que ens han recolzat d'una manera o altra a dur a bon port el nostre projecte. A totes i cadascuna expressem el nostre reconeixement més sincer.

SIGNES DIACRÍTICS

a(bc)	Desenvolupament d'una abreviatura
[abc]	Restitució del text
ABC	Lletres que poden pertànyer a un o més mots
<u>abc</u>	Lletres desaparegudes, documentades en lectures anteriors
ąbç	Lletres restituïdes gràcies al context
abc/ ⁵ abc	Divisió de ratlles
<abc>	Inclusió en el text
{abc}	Exclusió del text
⌈abc⌋	Lletres corregides per l'editor
ab̄	Nexe
a(- -)	Mot abreujat, de desenvolupament desconegut
í	<i>I longa</i>
[-]	<i>Praenomen</i> desaparegut
[- -]	Llacuna indeterminada dins d'una ratlla
[- - -?]	Possible llacuna dins d'una ratlla
[-c.3-]	Llacuna d'unes tres lletres
[...]	Llacuna d'extensió determinable (un punt per cada lletra).
[- - - - -]	Llacuna d'una ratlla
[- - - - -?]	Possible llacuna d'una ratlla
- - - - -	Llacuna d'extensió indeterminada
+++	Restes de lletres del tot insegures (una creu per cada lletra)
(!)	Grafia o construcció incorrecta
(<i>scil.</i> abc)	Mot o mots implícits en el text i afegits per l'editor
(<i>vac.</i> 3)	Espai en blanc del rengló en el qual caben tres lletres.
(<i>vac.</i> v.1)	Espai en blanc en el qual cap una línia.

SIGLES I ABREVIATURES

AADD	Autors diversos
AE	<i>Année Épigraphique</i>
AEA	<i>Archivo Español de Arqueología</i>
AIEC	<i>Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans</i>
AMV	Arxiu Municipal de València
ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt</i>
APL	<i>Archivo de Prehistoria Levantina</i>
BAAC	<i>Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló</i>
BN	Biblioteca Nacional
BRAH	<i>Boletín de la Real Academia de la Historia</i>
BSCC	<i>Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura</i>
BUB	Biblioteca de la Universitat de Barcelona
BUV	Biblioteca de la Universitat de Valencia
BVat	Biblioteca Vaticana
CEP	<i>Centre d'Estudis de la Plana</i>
CPAC	<i>Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de Castellón</i>
CuPAUAM	<i>Cuadernos de Prehistoria y Arqueología. Universidad Autónoma de Madrid</i>
EC	<i>Estudis Castellonencs</i>
EE	<i>Ephemeris epigraphica</i>
GERV	<i>Gran Enciclopedia de la Región Valenciana</i>
HAE	<i>Hispania Antiqua Epigraphica</i>
HAnt	<i>Hispania Antiqua</i>
HEp	<i>Hispania Epigraphica</i>
ICAP	<i>Instituto de Cultura del Alto Palancia</i>
MJSEA	<i>Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades</i>
MMDAI	<i>Madridrer Mitteilungen der Deutschen Archäologischen Institut</i>
MSAV	<i>Memorias de la Sociedad Arqueológica Valenciana</i>
PLAV	<i>Papeles del Laboratorio de Arqueología Valenciana</i>
QPAC	<i>Quaderns de Prehistòria i Arqueologia Castellonencs</i>
RAH	Real Academia de la Historia
RBPhH	<i>Révue Belge de Philologie et d'Histoire</i>
RE	<i>Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
SIP	Servei d'Investigació Prehistòrica
ThLL	<i>Thesaurus Linguae Latinae</i>
TIR	<i>Tabula Imperii Romani</i>
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

Altres abreviatures

aC	abans de Crist
c/	carrer
ca.	<i>circa</i>
cap.	capítol
cm	centímetres
col.	columna/es
dC	després de Crist
fig.	figura
fin. s.	final de segle
ha	hectàrea/es
in. s.	inici de segle
km	kilòmetre
là.m.	làmina
m	metre/s
ms.	manuscrit
mm	mil·límetres
n.	nota
núm./s	número/s
p./pp.	pàgina/es
r.	ratlla/es
s.	segle/s
s. f.	sense foliar
ss.	següents
s. v.	<i>sub voce</i>
t.	tom
v.	vers
vol.	volum

Índex General

PRÒLEG	9
A. LES INSCRIPCIONS ROMANES DE L'ALT PALÀNCIA, EDEBA, LESERA I ELS SEUS TERRITORIS	17
<i>Introducció</i>	19
Límits i contingut del corpus	19
Història de l'epigrafia de l'àrea	20
Estructura del corpus i presentació de les inscripcions	23
Agraïments	25
Signes diacrítics	26
Sigles i abreviatures	27
CATÀLEG	29
1. L'ALT PALÀNCIA	31
<i>Alcubles</i>	38
<i>Assuévar</i>	39
<i>Sogorb</i>	40
<i>Algímia d'Almonesir</i>	50
<i>Xèrica</i>	53
<i>Viver</i>	89
<i>Caudiel</i>	111
<i>Begís</i>	116
<i>Pina de Montalgrau</i>	126
<i>Montant</i>	128
<i>Vilanova de la Reina</i>	131
2. EDEBA I EL SEU TERRITORI	133
<i>L'Anglesola</i>	141
L'ALT MAESTRAT	150
<i>Albocàsser</i>	150
<i>Vilafranca del Maestrat</i>	152
3. LESERA I EL SEU TERRITORI	153
ELS PORTS	153
<i>Morella</i>	157
<i>El Forcall</i>	162

EL BAIX MAESTRAT	169
<i>Alcalà de Xivert</i>	169
<i>La Jana</i>	174
Referències sobre inscripcions	181
Inscripcions falses i no romanes	182
Conclusió	189
B. ELS MIL·LIARIS DEL PAÍS VALENCIÀ	197
<i>Introducció</i>	199
CATÀLEG	207
<i>Traiguera</i>	209
<i>La Jana</i>	212
<i>Les Coves de Vinromà</i>	214
<i>La Vilanova d'Alcolea</i>	217
<i>Bell-lloch</i>	219
<i>La Vall d'Alba</i>	219
<i>La Pobla Tòrnese</i>	221
<i>Borriol</i>	229
<i>Castelló de la Plana</i>	235
<i>Xilxes</i>	236
<i>València</i>	238
<i>Oriola</i>	242
<i>Sogorb</i>	244
Referències sobre mil·liaris	247
Mil·liaris dubtosos	249
ÍNDEXS EPIGRÀFICS	251
A. L'ALT PALÀNCIA, EDEBA, LESERA I ELS SEUS TERRITORIS	253
I. Nomina	253
II. Cognomina	254
III. Imperatores	256
IV. Res militaris	256
V. Dii deaeque et res sacrae	257
VI. Tribus	257
VII. Geographica	257
VIII. Res municipalis	257

IX. Carmina	257
X. Litterae singulares notabiliores et aliae res epigraphicae	257
XI. Grammatica quaedam	259
XII. Notabilia varia	260
B. ELS MIL·LIARIS DEL PAÍS VALENCIÀ	261
I. Imperatores	261
II. Notitiae viariae	261
ALTRES ÍNDEXS	263
1. Indexació de les inscripcions	263
2. Llocs de troballa	265
3. Llocs de conservació	267
FONTS LITERÀRIES	269
TAULES DE CONCORDANCES	271
PROCEDÈNCIA DE LES FOTOGRAFIES	279
BIBLIOGRAFIA	281
MAPES	301

I*nscipcions romanes*
de l'Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris
(IRAPELT)
i els mil·liaris del País Valencià
(MPV)